

ВІЗАНТІЙСЬКЕ ТРАКТУВАННЯ БОЖЕСТВЕННОЇ ЛІТУРГІЇ XIV–XV СТ.

BYZANTINE XIV–XV cc. INTERPRETATION OF THE LITURGY

Актуальність. Божественна Літургія має велике значення і охоплює більшу частину життя Церкви. Саме через неї виявляється її благодатне буття як містичного тіла Христового. Через святі таїнства людина досягає освячення й спасіння, а через молитву спілкується з Богом. Дослідження історії Літургії, процесів її формування і тлумачення також є доволі важливими для досягнення обоження власної душі.

Особливої значущості ці аспекти набувають у час нинішніх трансформаційних процесів, які переживає українське суспільство, а саме: духовне пробудження, інституційне оформлення та розвиток Православної Церкви України, повернення пастви до церковної спадщини й давніх українських традицій, які були умисно витісненні т. зв. «російським сприйняттям богослужіння», що упродовж майже 300 років нав'язувалось українцям. Останнє після повномасштабного військового вторгнення росіян викликає недовіру серед вірян, а тому потре-

Статтю присвячено візантійському тлумаченню Божественної Літургії XIV–XV ст., зокрема висвітлено традицію трактування Літургії у вказаний період. Проаналізовано тлумачення свт. Симеона Солунського та пр. Миколая Кавасили.

Ключові слова: Літургія, візантійська Церква, богослів'я, трактування.

The article is devoted to the byzantine interpretation of the Divine Liturgy of the XIV – XV centuries. In particular, the liturgical and theological coverage of the tradition of liturgical interpretation of this period is presented. The interpretations of St. Simeon of Thessalonica and St. Nicholas of Kawasila are analyzed. It is important to find out how they understood the texts and rites of the Divine Liturgy, what methods of interpretation they used.

The main stages of the development of the byzantine liturgical tradition of

* *Magіstr Київської православної богословської академії.*

** *Master's degree of the Kyiv Orthodox Theological Academy.*

бує переосмислення та ретельного дослідження істинного змісту з урахуванням давніх тлумачень Святих Отців і літургістів, серед яких особливе місце належить представникам візантійської традиції.

Таким чином, актуальність статті зумовлена потребою комплексного аналізу текстів Божественної Літургії та її трактування в контексті відродження, розвитку й утвердження української богословської думки.

Мета статті — дослідити візантійське трактування Літургії XIV–XV ст. і тим збагатити сучасний духовний досвід та сформувати засади для нинішнього її богословського розуміння.

Відповідно до поставленої мети визначено такі основні **завдання**:

- здійснити лаконічний історичний екскурс у проблематику тлумачення Божественної Літургії;
- розкрити та висвітлити ключові принципи тлумачення основного богослужіння Православної Церкви видатними літургістами візантійської традиції, а саме пр. Миколою Кавасилою та свт. Симеоном Солунським.

Об'єктом дослідження є писемна спадщина пр. Миколая Кавасили і свт. Симеона Солунського.

Предмет дослідження — богословські погляди в трактуванні Божественної Літургії пр. Миколи Кавасили і свт. Симеона Солунського.

Аналіз останніх досліджень. Історіографія вивчення літургійних трактувань дуже значна. Були

interpretation from the XIV to the XV centuries are associated with the works of such famous authors as St. Simeon of Thessalonica, St. Nicholas Kavasila, and others. The study of the tradition of byzantine liturgical interpretation of the fourteenth and fifteenth centuries is of great importance for modern liturgical theology. Many of the main features and methods of interpretation used in this tradition are reflected in various aspects of the modern liturgy and other worship services. This work can also help to illuminate the various interpretations of liturgical texts and their use in theological discussions, which will help to understand different approaches to the interpretation of the liturgy and its texts.

St. Nicholas Kavasila and St. Simeon of Thessalonica made an important contribution to the interpretation of the Divine Liturgy, which after them was already formed in all its basic elements. Since then, it has hardly changed.

The twentieth century was a truly golden period for liturgical theology, when interest in liturgical scholarship developed and began to grow, and many new authors and valuable works appeared. The existence of the liturgical movement was caused by a deep interest in the liturgical tradition of the Eastern Orthodox Church. Liturgical theologians appeared who expressed their thoughts on the revival of liturgical life and the tradition of interpreting Orthodox worship.

Key words: Liturgy, Byzantine Church, theology, interpretation.

висвітлені різноманітні питання, пов'язані з літургійною практикою та генезою тих чи інших аспектів богослужіння. Серед основних робіт, що присвячені темі візантійської Літургії, варто виокремити праці Х. Матеоса, І. Мейєндорфа, Р. Тафта, Х. Уайбру, Н. Успенського, Г. Шульца та ін. Досліджуючи візантійське трактування Літургії XIV–XV ст., ми можемо дізнатись, як у той період тлумачили богослужіння, на що звертали більшу увагу та як це може бути актуальним для сучасного християнина.

Основний виклад

У літургійному богослів'ї виділяють два періоди в розумінні співвіднесення символізму та реальності в Літургії:

- перший період триває до іконоборчих суперечок, включаючи твори св. Максима Сповідника як його головного представника;
- другий — від іконоборства до теперішнього часу.

Ці два періоди відрізняються між собою, зокрема, в тлумаченні богослужінь, тому що після іконоборчого періоду розуміння обрядів Божественної Літургії та інших відправ значною мірою змінилось [Кумаріанос, прот., 2012].

Інтерпретація та розуміння Літургії в цей час ґрунтувалися на літургійній дії в цілому та на обрядах, що їх звершували всі, а не лише духовенство. Божественна Літургія — це дія: вона не «символізує» щось, вона сама є «щось». Це акт причастя вірних один одному та Богові; причастя — передчуття Царства Божого [Кумаріанос П., прот., 2012].

Але протягом другого періоду розвивається символічне тлумачення літургійних обрядів, засноване на інтерпретації окремих дій священнослужителя. Тут уже має значення не те, що вірні та духовенство діють разом як одне ціле, але те, що священник здійснює перед вірними, і кожна його дія щось символізує. Інакше кажучи, Літургія сприймається як вид драми, у якій вірні спостерігають життя Ісуса Христа, що його демонструє священство. Зміна розуміння Літургії спричиняє зміну обрядів. Ті її частини, які не відповідають образотворчому символізму, виходять з ужитку або змінюються так, щоб відповідати головній системі символізму [Кумаріанос П., прот., 2012].

У період боротьби з іконоборством богослужіння сприймали як «живу ікону». Трактування богослужіння було спробою на основі перебігу літургійної молитви унаочнити історію спасіння, історію земного життя Ісуса Христа. У контексті іконоборства такий підхід був виправданий потребою вказати на важливість об-

разу, явлення. Як ікона, богослужбові тексти відображають життя Христа в різних аспектах, але не в зображенні, а у словах і символах, що мають глибоке духовне значення. Кожне слово та дія в богослужінні має свою вагу і позначає якусь історію або ідею, пов'язану з Христом та Його життям. Тлумачення богослужбових текстів можна порівняти з живою іконою, оскільки вони не лише розкривають таємниці віри та релігійних обрядів, але й дають можливість проникнути в живу спільноту вірних, що разом славлять Бога і спілкуються з Ним. Крім того, таке тлумачення може допомогти глибше зрозуміти взаємозв'язок між духовним і матеріальним світом, Богом і людьми [Рудейко В., прот., 2015, с. 75].

Ми розглядатимемо другий період розвитку Літургії, згадуючи таких відомих літургістів, як пр. Миколай Кавасила та свт. Симеон Солунський. Ми вже згадували, що для цього періоду притаманний символічний підхід, який розглядає Літургію та інші богослужіння як відображення життя Христа.

Миколая Кавасилу вважають одним із найпомітніших представників літургійного богослів'я. Його центральний твір «Життя у Христі» доносить читачеві глибинний зміст літургійних обрядів і пояснює, як вони стосуються внутрішнього життя людини, тобто те, як видимий обряд переносить невидиму благодать у цей світ. Автор вдається до понять «двері» чи «вікна», кажучи, що «Святі Тайни є дверима, через які проходить благодать» [Миколай Кавасила, прав., 2006, с. 109].

Зауважимо при цьому, що М. Кавасила уникає апофатизму й надмірного символізму, водночас показуючи глибоку обізнаність у цих ділянках. Г.-И. Шульц зазначає, що попередники М. Кавасили — Діонісій Ареопагіт, Максим Сповідник, патріарх Герман Константинопольський та Симеон Новий Богослов, роздумували над літургійним простором, символізмом святої Літургії, літургійними молитвами та зв'язком між ними, а також про їх поєднання з Космосом, яким керує Бог, і мікркосмосом, яким є сама людина. Порівняно з ними М. Кавасила значно менше переймається символічним трактуванням небесної Літургії, натомість робить усе для того, щоб представити літургійний символізм максимально зрозуміло, спрямувавши його до сакраментальної основи, зокрема до анамнези смерті Христа та Його воскресіння [Шульц, 2002, с. 138].

Для М. Кавасили, важливо показати не лише те, як літургійні обряди символічно відображають таїнства життя Христа, але як невидиме таїнство Христа уприсутнюється та переживається в літургійному й таїнственному житті Церкви.

Тож мова М. Кавасили — це насамперед мова досвіду: для нього важлива особиста зустріч християнина з Христом, який проливає на людину повноту своєї благодаті через святі тайни Хрещення, Миропомазання та Євхаристії. «Найважливішим у священнодійстві святих таїнств є переміна Дарів у Тіло і Кров Господа, а кінцева його мета — освячення вірних, які через них [Чесні Дари] отримують прощення гріхів, успадковують Царство Боже і таке інше», — зауважує автор [Миколай Кавасила, прав., 2005, с. 3]. Тому в його творах більшої уваги приділено саме Євхаристії.

М. Кавасила, слідуючи за візантійською традицією, пояснює Літургію як символічне відтворення життя Христа. Разом із свт. Григорієм Паламою він належить до другої школи тлумачів, для яких сенс Літургії виходить далеко за межі символічного. Догматичні погляди святого викладено в контексті його думок про духовне життя в Христі. «Життя в Христі зароджується у цьому житті і в ньому бере початок», — саме такими словами починається його праця «Життя у Христі», або «Сім слів про життя в Христі» [Миколай Кавасила, прав., 2006, с. 14].

Святитель Симеон архієпископ Солунський (XIV–1429) — знаний церковний діяч, богослов, літургіст часів занепаду Візантійської імперії. У сані архієпископа (1417–1429) він прославився не лише як мудрий пастир і подвижник благочестя, а і як мужній захисник релігійної та політичної незалежності своєї пастви: завдяки його зусиллям оточена облогою султаном Муратом Солунь не здалася туркам і була взята лише за другим наступом після смерті святителя [Симеон Солунський, свт., 2010, с. 5].

Святителя визнано одним із найбільших візантійських літургістів. Його твори дуже цінують дослідники православного богослужіння. Як екзегет богослужіння святитель дотримувався переважно містичного тлумачення, наслідуючи Діонісія Ареопагіта. Ім'я та праці цього невідомого письменника, який підписав свої твори ім'ям ученика апостола Павла з Афін, користувалися в Церкві, особливо в грецькій, глибокою пошаною та постійною увагою, а його праця «Про церковну ієрархію» стала для наступних екзегетів-літургістів взірцем символічного розуміння православного богослужіння.

Для прикладу досить згадати пояснення триразового занурення при хрещенні як образу триденного поховання й воскресіння Спасителя, на символічне значення помазання миром хрещеного як знаку пахощів, на приведення й припадання до престолу посвячуваного в той чи інший ступінь клиру як відданості Богові [Симеон Солунський, свт., 2010, с. 4–5].

Пояснюючи ту чи іншу богослужбову дію, визначаючи зміст і значення того чи іншого церковного обряду та звичаю, він іноді прямо зауважує: «Про це говорить Золотоуст»; «як говорить і великий Григорій Ниський»; «як цього ми навчені від Афанасія»; «як каже божественний Василій» [Симеон Солунський, свт., 2010, с. 99].

Порівняльний аналіз літургійних творів екзегета С. Солунського, їх ретельне зіставлення з творами ранніх церковних письменників дає змогу скласти повне уявлення про вплив, якого він зазнав від своїх попередників, і вплив цей значний.

При вивченні традиції тлумачення прп. М. Кавасили та свт. Симеона Солунського насамперед впадає в око різниця між ними у цій галузі. Про Кавасилу свт. Симеон згадує лише один раз, і то у зв'язку з опонентом святителя Григорія Палами — Варлаамом. Це свідчить про те, що святитель Симеон Солунський вдихнув у візантійське літургійне тлумачення нове життя і доповнив праці своїх попередників. Існують свідчення, що Солунський читав та вивчав «Пояснення Божественної Літургії» Миколая Кавасили, і вплив цього автора обмежився лише цим. У Солунського та Кавасили є чимало спільного в тлумаченнях, але вони відчутно відрізняються своєю натхненною основою. Прп. Миколай Кавасила, на якого вплинули творіння свт. Йоана Золотоустого, є представником антиохійського реалізму. Свт. Симеон Солунський залежав від Псевдо-Ареопагіта та преподобного Максима Сповідника і є представником олександрійського символізму. Симеон розуміє під символом духовну реальність, що проникла в чуттєвий світ і прихована в цьому світі [Борнер, 2015, с. 306].

З іншого боку, було б неправильно думати й стверджувати, що літургійні твори Симеона Солунського є суто механічною компіляцією всього того, що написали його попередники про християнське богослужіння. Вирази «отримавши допомогу»; «виклавши, скільки в змозі були засвоїти», що трапляються в його писаннях, позбавляють нас права на такий висновок, вказуючи на свідоме та розумне ставлення Солунського до справи тлумачення богослужінь. Якщо уважніше читати літургійні твори останнього та глибше проаналізувати його церковно-богослужбовий екзегез, то раціональний підхід цього автора стане цілком очевидним [Кумаріанос П., прот., 2012].

Відповідно до алегоричної інтерпретації певні частини літургії він розуміє так:

- проскомидія символізує народження Христа.
- Малий вхід та читання символізують вихід Господа на громадське служіння.

- Великий вхід символізує поховання Христа; але, на думку св. Миколая Кавасили, це символ останнього входу Христа до Єрусалиму.

Частини Літургії, що залишилися, не такі зрозумілі: Анафора, через вигук «*Прийміть, їжте...*», може символізувати або Тайну вечерю (згідно з більшістю коментаторів), або Розп'яття (за св. Миколаєм Кавасилою). Хоча як це може бути, якщо вже пройшла погребальна процесія? Епikleза Святого Духа символізує П'ятидесятницю. Відчинення Царських врат і вихід священника зі Святими Дарами зі словами «*Зі страхом Божиим...*» символізує Воскресіння Христове. Знову ж таки бачимо тут невідповідність в історичній послідовності, оскільки П'ятидесятниця вже відбулася [Кумаріанос П., прот., 2012].

Висновки. У статті здійснено лаконічний історичний екскурс у проблему трансформації тлумачення Божественної Літургії впродовж її розвитку; розкрито й висвітлено трактування основного богослужіння Православної Церкви видатними літургістами візантійської традиції свт. Миколаєм Кавасилою та свт. Симеоном Солунським.

Оцінка візантійського тлумачення Божественної Літургії у сучасному літургічному богослів'ї може бути різною. Історико-репрезентативний символізм постфактум дав початок змінам, додаванням або скороченням у порядку Літургії, щоб привести обряд у відповідність з тим, що він повинен, як здавалося, символізувати. І ця система, яка символічно представляє минулі події, поступово призвела до послаблення не лише есхатологічного характеру Літургії, а й втрати її общинного виміру. Панування алегоричного символізму, у якому обряди власними силами втратили своє значення, втрата есхатології заради звернення до історії, а також ослаблення горизонтального виміру причастя вірних через переважаючий репрезентативний символізм та індивідуального спілкування з Богом — усе це вплинуло на порядок Літургії від початку до кінця. Проте саме ці тлумачення дали нам важливий багаж спадщини літургійного трактування, який ми зараз використовуємо в богослів'ї, науці та молитві.

1. Біблія: Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1407 с.
2. Борнер Р. Византийские толкования VII–XV веков на Божественную литургию. Москва: Изд-во ПСТГУ; Культурный центр «Духовная библиотека», 2015. 384 с.
3. Мейендорф И. Византийское наследие в православной Церкви / пер. с англ. Ю.А. Вестеля. Київ: Центр православной книги, 2007.

4. Николай Кавасила, свт. Изъяснение Божественной Литургии. Киев: Общество любителей православной литературы; Издательство имени святителя Льва, папы Римского, 2005. 135 с.
5. Николай Кавасила, свт. Христос. Церковь. Богородица. Москва: Издательство храма святой мученицы Татианы, 2007. 384 с.
6. Рудейко В. «Христос посеред нас»: Впровадження у літургійне богослов'я Церков візантійської традиції. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2015. 284 с.
7. Симеон Солунский, свт. Премудрость нашего спасения. Москва: Благовест, 2010. 640 с.
8. Тафт Роберт, архім. Византийский церковный обряд. Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. 160 с.
9. Шульц Г. Й. Візантійська літургія. Свідчення віри та значення символів / пер. з нім. С. Матіяш. Львів: Свічадо, 2002. 240 с.

Електронні джерела:

10. Кумарианос П., протопресвітер. Символы и реальность в Божественной литургии. Часть 1. [Електронний ресурс] Издание епархии Нью-Йорка и Нью-Джерси Православной Церкви в Америке. Переклад прот. Андрія Дудченка. URL: <http://www.kiev-orthodox.org/site/worship/3759/>.
11. Кумарианос П., протопресвітер. Символы и реальность в Божественной литургии. Часть 2. [Електронний ресурс] Издание епархии Нью-Йорка и Нью-Джерси Православной Церкви в Америке. Переклад прот. Андрія Дудченка. URL: <http://www.kiev-orthodox.org/site/worship/3760/>.

1. Bibliia: Knyhy Sviashchenoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu. – Kyiv: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2004. 1407 с.
2. Borner R. Vyzantiyskiye tolkovaniya VII–XV vekov na Bozhestvennuiu lyturhiyu. Moskva: Yzd-vo PSTHU; Kulturnyi tsentr «Dukhovnaia byblyoteka», 2015. 384 с.
3. Meiendorf Y. Vyzantiyskoe nasledye v pravoslavnoi Tserkvy / per. s anhl. Yu. A. Vestelia. Kyiv: Tsentr pravoslavnoi knyhy, 2007.
4. Nykolai Kavasyla, svt. Yzbyasnenye Bozhestvennoi Lyturhyy. Kyiv: Obshchestvo lyubytelei pravoslavnoi lyteratury; Yzdatelstvo ymeny sviatytielia Lva, papy Rymskoho, 2005. 135 с.
5. Nikolay Kavasila. svt. Khristos. Tserkov. Bogoroditsa. Moskva: Izdatelstvo khrama svyatyatoy muchenitsy Tatiany. 2007. 384 с.
6. Rudeyko V. «Khristos posered nas»: Vprovadzheniia u liturgiine bogoslov'ya Tserkov vizantiyskoi traditsii. Lviv: Vidavnistvo Ukrainskogo katolitskogo universitetu. 2015. 284 с.
7. Symeon Solunskiy, svt. Premudrost nasheho spaseniia. Moskva: Blahovest, 2010. 640 с.
8. Taft Robert. arkhim. Vizantiyskiy tserkovniy obryad. Sankt-Peterburg: Aleteyya. 2005. 160 с.
9. Shults H. Y. Vizantiiska liturhiia. Svidchennia viry ta znachennia symvoliv / per. z nim. S. Matiash. Lviv: Svichado, 2002. 240 с.

Elektronni dzherela:

10. Kumaryanos P., protopresvyter. Symvoly i realnost v Bozhestvennoi lyturhyy. Chast 1. [Elektronnyi resurs] Yzdanye eparkhyy Niu-Yorka y Niu-Dzhersy Pravoslavnoi Tserkvy v Ameryke. Pereklad prot. Andriia Dudchenka. URL: <http://www.kiev-orthodox.org/site/worship/3759/>.
11. Kumaryanos P., protopresvyter. Symvoly i realnost v Bozhestvennoi lyturhyy. Chast 2. [Elektronnyi resurs] Yzdanye eparkhyy Niu-Yorka y Niu-Dzhersy Pravoslavnoi Tserkvy v Ameryke. Pereklad prot. Andriia Dudchenka. URL: <http://www.kiev-orthodox.org/site/worship/3760/>.